

ՊԵՂՐՈՒ ԷՍՏԱԼԱՆ ԵՎ «ՀԱՄԱՇԽԱՐՀԱՅԻՆ ՃԱՄԹՈՐԴԷ»-Ի
ՆՐԱ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

Իսպանացի աքբահայր Պեդրո Էստալան (Pedro Estala) 1795-1805թթ. ժամանակահատվածում հրատարակել է ճամփորդական ուղեգրությունների մի հավաքածու «Համաշխարհային ճամփորդը կամ Ծանոթություն՝ հին ու նոր աշխարհին»:

Հավաքածուն ունեցել է մեծ հաջողություն, ինչը հավաստում են պահպանված վկայությունները և նա վերահրատարակելու փաստը:

Ամբողջ գործը հրատարակվել է մաս առ մաս՝ շուրջ հարյուր էջանոց գրքույկներով, որոնք վաճառվել են մատչելի գնով: Յուրաքանչյուր երեք գրքույկ կազմել են մեկ հատոր: Ըստ պրոֆեսոր Դոուլինգի՝ յոթ տարուց պակաս ժամկետում Պեդրո Էստալան կատարել է թարգմանչական տպավորիչ աշխատանք՝ երկու կամ երեք շաբաթը մեկ հրատարակելով մեկ գրքույկ, իսկ էջերի ընդհանուր քանակը կազմել է 16325 (J. Dowling, "Don Pedro Estala, peripatetico". տե՛ս "Studies in honor of Gilberto Paolini", Juan de la Cuesta Press, Newark, DE, 1996, էջ 132):

Պեդրո Էստալան եղել է հունարենի դասախոս և տիրապետել քաղմաթիվ լեզուների: Նրա թարգմանությունը սկզբից ընկալվել է որպես ֆրանսիացի աքբահայր Ժոզեֆ դը Լապորտի (Joseph De Laporte) (1713-1779) «Le Voyageur français o Connaissance de l'ancien et du nouveau monde» («Ֆրանսիացի ճամփորդը կամ Ծանոթություն՝ հին ու նոր աշխարհին») քաղմաշատորանոց հավաքածուի պարզ թարգմանություն (առաջին 4 հատորները), սակայն, այնուհետ այդ կարծիքը մերժվել է, քանզի Պեդրո Էստալան, նա համարելով շատ մակերեսային, շարունակել է մյուս հեղինակների գործերի թարգմանումը (լավագույն ճանապարհորդների, ինչպես ինքն է ասում)՝ սեփական ուղղումներով և փոփոխություններով՝ հրատարակելով այսպիսով 43 հատոր:

Հիշյալ հրատարակության երկրորդ հատորը պարունակում է նյութեր՝ Հայաստանի և հարևան երկրների մասին, որից թարգմանաբար ներկայացնում ենք Հայաստանին նվիրված գլուխը, որը պարունակում է հետաքրքրական և արժեքավոր տեղեկություններ պատմական Հայաստանի վերաբերյալ: Հեղինակն անաչառորեն ներկայացնում է երկիրը և ժողովրդին՝ բացահայտելով թե՛ դրական և թե՛ բացասական կողմերը, ինչը ավելի է արժեքավորում տվյալ նյութը որպես ևս մեկ սկզբնաղբյուր՝ հայոց պատմության ուսումնասիրության համար:

ՀԱՄԱՇԽԱՐՀԱՅԻՆ ՃԱՄՓՈՐԴ

Հինգերորդ գրքույկ

Նամակ 19

Հայաստան

Հայաստան անուր, տիրուհի՛, ձեզ չպետք է անծանոթ լինի, որովհետև թե՛ սրբազան և թե՛ անվայել պատմություններում բազմիցս հիշատակվում է նա: Համարվում է, որ համաշխարհային ջրհեղեղից հետո սա առաջին երկիրն է, որ բնակեցվել է, որտեղ առաջին անգամ հանգրվանել են մարդիկ՝ տապանից դուրս գալուց պես: Որոշ հեղինակների վկայությունների համաձայն՝ նրա բնակչությունը մույնիսկ ավելի հին է, որովհետև հավաստվում է, որ այստեղ է եղել երկրային դրախտը: Ու թեև շատ են այդ դրախտային վայրերը, որոշակի բան ասել այդ մասին դժվար է:

Ոմանք հաստատում են, որ Արամը՝ Նոյի թոռը, զավթել է Հայաստանը և նա՝ կոչել իր անուրով, մյուսները Հայաստան անվանը տալիս են այլ ստուգաբանություն: Ամեն դեպքում Հայաստանն ինքնին շատ արժանի է լինելու համրահայտ, որովհետև նա եղել է մեծ իրադարձությունների և արյունալի մարտերի թատերաբեմ, տարբեր դարաշրջաններում ունեցել է իր թագավորները, սակայն նրանք ի գործու չեն եղել պաշտպանելու իրենց պետությունը: Հագիվ թե այս տարածաշրջանում գտնվել մի նվաճող, որ Հայաստանին տիրած չլիներ: Հայկն առաջինն էր, որ հայերին բերեց կառավարման կանոնավոր ձևի և իր իշխանությունը ընդլայնեց հաջորդների օրոք՝ մինչև Արեոյի (Արա - Հ.Մ.)՝ կոչված Գեղեցիկ, թագավորությունը, որին պարտության մատնեց Շամիրամը: Այդ թագուհին, որը դավադրությանը մոտ էր գրավել Ասորեստանի գահը, լսելով Արեոյի գեղեցկության մասին, նրա մոտ է ուղարկել հարուստ նվերներով դեսպանների՝ աղաչելով նրան, որ անցնի իր արքունիքը: Հայաստանի միապետը, որ քնքշորեն սիրել է իր կնոջը, արհամարհել է Շամիրամի առաջարկները, որն իրեն խոստանում էր իր ձեռքը և Ասորեստանի գահը, քանի որ իր ժողովուրդի և իր կնոջ սերը Արեոյի պատվախնդրության միակ առարկան են եղել: Այդ արհամարհանքից վրդովված՝ Շամիրամը հզոր զորք է հավաքել և նվաճել Հայոց արքայի հողերը: Միևնույն ժամանակ խստագույնս հրամայել է, որ պահպանեն Արեոյի կյանքը: Իշխանի՝ նման կեցվածքը խախտել է այն ծրագիրը, որ Շամիրամը նախապատրաստել էր, քանզի նա գտնվել է՝ իր լավագույն զորքերին ուս ուսի տված: Հիասթափված թագուհին օգտագործել է բոլոր հնարքները, որպեսզի նրան ետ բերի: Սակայն համարելով դրանք անօգուտ՝ նրան հիասթափ մի հուշարժան է կանգնեցրել՝ դրվագազարդված արձանագրություններով, որոնք արտահայտել էին թագուհու կրքերը:

Հայաստանը՝ հանձին ասորեստանցիների իշխանությանը, երկար ժամանակ այդ հսկա կայսրության մի նահանգն է եղել: Հետո նա կառա-

վարվել է առանձին թագավորների կողմից, մինչև Ալեքսանդր Մեծը կգրավեր նա: Երբ Անտիոք Մեծը անչափահաս է եղել, բազմաթիվ հրամանատարներ ապստամբել են իրենց վստահված նահանգներում: Հայաստանը բաժանվել է երկու թագավորությունների՝ Մեծ Հայքի և Փոքր Հայքի³:

Տիգրանի⁴ թագավորության սկիզբը եղել է հայերի հզորության դարաշրջան, իսկ գահակալության վերջում սկսվել է հայոց աննախադեպ անկումը: Հայերը՝ ենթարկված հռոմեացիներին կամ պարթևներին, երբեմն էլ՝ երկու տիրություններին միաժամանակ, կրել են բազում դժբախտություններ և իրենց երկրի շուրջ տեղի ունեցած պատերազմների ամբողջ լուծը: Այդ խռովությունները շարունակվել են մինչև Տրայանոսի կողմից Հայաստանի՝ հռոմեական նահանգի վերածումը: Ներկայումս նա գտնվում է պարսիկների և թուրքերի կայսրությունների կազմում. այս երկու տիրությունները երկար կռիվներ են մղել միմյանց դեմ՝ լիովին տիրանալու այս երկրին, և ի վերջո այն բաժանել իրար միջև: Այդ բաժանումից պարզվել է, որ Բարձր Հայքը՝ կամ Մեծ Հայքը Պարսկաստանի մի նահանգն է, իսկ Փոքր Հայքը՝ Թուրքիայի:

Սա առաջինն է, որ ես կնկարագրեմ այս նամակում: Արաքս (Երասխ – Հ.Ս.) գետը նա բաժանում է Մարաստանից, որն անցանք հին Ջուղայի մոտով, որը հնագույն ժամանակներում մշակակալից քաղաք է եղել, ներկայումս, սակայն, ոչ ավելի, քան մի գյուղ՝ 30-40 տներով կամ խրճիթներով: Չկա ավելի ահավոր բան, քան այս երկիրը, քանզի այնտեղ չի հանդիպում ո՛չ ծառ, ո՛չ էլ բուսականության: Մարի լանջին փռված հնագույն քաղաքը ձգվում է մինչև Արաքսի ափը՝ կազմելով մի երկար ամֆիթատրոն: Նա ավերվել էր պարսից Աքսա Մեծ շանի կողմից, որը նպատակ է ունեցել խոչընդոտելու թուրքերի ամրապնդումը⁵:

Ջուղայից 7 մղոն հեռու գտնվում է Նաչիվանը (Նախճավան, Նախիջևան – Հ.Ս.), այս երկրորդ քաղաքն ավելի քիչ է ավերված, քան առաջինը, չնայած նախկինի ստվերն անգամ չի հանդիսանում: Որոշ հեղինակներ պնդում են, որ Նաչիվանն ունեցել է մինչև 400 տուն, այսօր նա հազիվ թե ունենա 20-ը⁶: Քաղաքի կենտրոնը ամենալավ կառուցապատվածն է. ունի մեծ հրապարակներ, բաղնիքներ և հասարակական շենքեր, բայց ոչ՝ այնքան բարետես, որքան օգտակար:

Եթե հավատանք որոշ հայ հեղինակներին, Նոյը եղել է Նաչիվանի հիմնադիրը և ջրհեղեղից հետո այնտեղ է հաստատել իր բնակությունը: Սակայն դա պարզապես ենթադրություն է: Դա ինձ դողում է կարծելու, որ Նաչիվանը նախկին Արտաշատն⁷ է, ինչը հիմնվում է հավանականության և մի պատմության վրա, որի մասին վավերագիրը պահ պահվում է ամբողջ Հայաստանի ամենահայտնի վանքում: Աքսա Մեծն է, որ ավիրել է թուրքերի կողմից նվաճված Նաչիվանը, քանի որ հույս չի ունեցել, որ կկարողանար նա պահել: Այս քաղաքից, որը համարվում է Բարձր Հայքի մի մասի

³ Մույն Տիգրանը պատերազմ է վարել հռոմեացիների դեմ՝ հայտնի Միհրդատի հետ համատեղ. Պոմպեյ Մեծը այն բարենհաջող ավարտել է:

մայրաքաղաքը, 25 մղոն ես անցնում մինչև Իրիվան (Երևան – Հ.Ս.)՝ ավելի նշանակալի մայրաքաղաք, քան առաջինը: Երկիրը, որով ճամփորդում ես, հարուստ է գյուղերով, հողը շատ բերրի է և լավ մշակված: Դա միակ բանն է, որի մասին կարող եմ խոսել, բացառությամբ այն բանի, որ այնտեղ կան բազմաթիվ մենաստաններ՝ տղամարդկանց և կանանց՝ համար, որոնց մասին դեռ կպատմեմ. այժմ գնանք Իրիվան:

Քաղաքը մեծ է, բայց կեղտոտ և ավելի քիչ բնակեցված՝ չնայած իր համեմատաբար մեծ տարածությանը: Այգիները զբաղեցնում են տարածքի մեծ մասը: Քաղաքի գլխավոր կառույցներն են եպիսկոպոսի տունը և եկեղեցին, որը կոչվում է Կաթողիկե, երկուսն էլ կառուցված Հայաստանի վերջին թագավորների ժամանակաշրջանում, Դեվ-Մուլթան մզկիթը, որը կրում է իր հիմնադրի անունը, և մի քանի իջևանատներ, սակայն այդ բոլոր կառույցներն անշուք են: Քաղաքը գտնվում է երկու գետերի միջև. մեկը կոչվում է Ջենգիս (Ջանգու – Հ.Ս.), իսկ մյուսն ունի հայկական անուն, որը նշանակում է 40 աղբյուր¹⁰, որովհետև, ասում են, սկիզբ է առնում նույնքան աղբյուրներից, սակայն հոսանքի երկարությունը մեծ չէ: Իրիվանի գլխավոր հրապարակը քառակուսի է ու շատ ընդարձակ՝ շրջապատված ծառերով: Նա ծառայում է ժողովրդի վարժանքներին և զվարճանքներին, ինչպիսիք են ձիարշավը և վագրը, ըմբշամարտը, սուսերամարտը և այլն: Ամբողջ բաժանված է քաղաքից և կազմում է, այսպես ասած, ուրիշ քաղաք. այնտեղ կա մոտ 800 տուն՝ բոլորը բնակեցված բնիկ պարսիկներով: Հայերն այդտեղ ունեն միայն մի քանի կրպակ և դեռ չեն կարող մնալ այդտեղ գիշերը: Այս ամբողջ մի կողմից պաշտպանված է աղյուսե երեք պատերով և անկյանոց պաշտարակներով: Հակառակ կողմից մա պաշտպանված է աննկարագրելի մի անդունդով, որի ներքևում հոսում է Ջենգիս գետը: Նախանգապետի պալատը գտնվում է Միջնաբերդում՝ անդունդի եզրին, որ այդ պաշտոնյային կարծես թե հիշեցնում է այն վտանգները, որ շրջապատում են միշտ բարձրաստիճան իշխանավորներին ամենուր, հատկապես՝ Ասիայում:

Ջենգիս գետը, որի մասին հենց նոր խոսք եղավ, հատում է Հայաստանի մի մասը և ծնվում է մի լճում, որը գտնվում է Իրիվանից 3 օրվա ճանապարհի վրա. այս լիճը շատ խորն է և ունի 25 մղոն¹¹ շրջագիծ: Պարսկերենով նա կոչում են Քաղցր լիճ¹², որովհետև նրա ջուրը շատ քաղցր է. նրանով հանդիպում են մինչև 9 տեսակի ձկներ: Այս լճի կենտրոնում¹³ կա մի նիզյակ՝ վրան մի վանք, որն ունի ավելի քան 600 տարվա հնություն: Վաղահայրն ունի արքեպիսկոպոսի կարգ և դեռ ավելին՝ յուրացնում է կաթողիկոսի կոչումը, բայց այդ հարցում նրա հետ վիճարկում է Հայոց կաթողիկոսը, և նույնիսկ ինքը որպես վերադաս է ճանաչում այդ մեծ կաթողիկոսին:

Ճիշտ կգուշակեք, որ Հայաստանի մայրաքաղաքը պետք է լինի շատ հին, հատկապես՝ հայերի կարծիքով: Ասում են, որ Նոյն այնտեղ ապրել է ջրհեղեղից առաջ՝ ավելացնելով, որ նա երկրային դրախտ է եղել: Սակայն այս հավակնությունները կարելի է համեմատել հնագույն ժամանակների քիմեոների հետ, որոնց որոշ ինքնիշխան տներ կեղծում են: Այս քա-

դարձում մենք չնկատեցինք հնամենի որևէ տուն, տներն նույնիսկ պակաս հնագույն են ինձ թվում, քան որոշ վանքեր՝ ցրված Հայաստանի այս մասում: Եղած 28-ից 5-ը կուսանոց¹⁴ են: Ամենանշանակալիցներն են Խոր Վիրապը՝ հայկական անուն, որը նշանակում է եկեղեցի՝ փոսերի վրա, և Ուշ Բլիսի (Ուշ Քելեսա - Էջմիածին - Հ.Մ.), ինչը նշանակում է երեք եկեղեցի: Առաջինի անվան առաջացումը հավաստում է, որ եկեղեցին կառուցվել է մի փոսի վրա, ուր նետել էին Սուրբ Գրիգորին, ինչպես այլ ժամանակ Դանիելին նետել էին առյուծների լիճը, և որը սմվում էր հրաշքով, ինչպես այդ սուրբ մարգարեն: Երկրորդ վանքը շատ հարգված է հայերի կողմից. նա կոչում են Էջմիածին, ինչը բառացի նշանակում է իջավ միածինը: Ասում են, որ Հիսուս Քրիստոսը այնտեղ հայտնվել է Սուրբ Գրիգորին¹⁵, որը դարձել է այդ եկեղեցու հիմնադիրը և Հայոց առաջին կաթողիկոսը: Ավելացնում են, որ Աստծո զավակը լույսի մի ճառագայթով կազմել է այս եկեղեցու հատակագիծը: Եկեղեցին ոչ մի հրաշալի բան չունի ո՛չ իր հատակագծում, ո՛չ իր կառուցվածքում. դա մի շինություն է՝ շատ ծանր և քիչ լույսով, ամեն ինչ քարից է մինչև աշտարակը, որը վերջանում է մետաղյա սրածողով: Շենքի ներսում չկան գեղանկարչական և քանդակագործական զարդարանքներ: Այնտեղ մենք տեսանք միայն մեկ խորան և երեք ժամատուն. խորանը քարից է, ինչպես և մնացածը, բայց նրա զարդերը ինձ թվացին շատ թանկարժեք: Այս եկեղեցու զանձը ամենահարուստներից է, այնտեղ երևում են ոսկեր թասեր, լամպեր, արծաթե բավականին մեծ աշտանակներ, զարդամաներ և այլն: Այնտեղ պաշտվում են շատ մասունքներ, այդ թվում՝ Սուրբ Հակոբի՝ Պրոսպերների եպիսկոպոսի մի կողոսկրը, Սուրբ Պետրոսի մի մատը, Սուրբ Հովհաննես Սկրտչի երկու մատը և Սուրբ Գրիգորի աջը, որը դարձել է հայոց եկեղեցու հիմնադիրը, քրիստոնեության տարածողը ամբողջ Հայաստանում, ինչի համար նրան կոչում են Լուսավորիչ:

Եկեղեցու մեջտեղում մենք տեսանք քառակուսի մի քար, որի մասին հայերը մեզ պատմեցին բազմաթիվ հրաշապատումներ: Ասում էին, որ քարը դրված էր նույն տեղում, ուր Քրիստոսը հայտնվել է իր առաքյալ Սուրբ Գրիգորին: Պատմում էին նաև, որ նա գտնվում էր մի բարձունքի վրա, որտեղից Աստծո զավակը եկեղեցու հատակագիծը գծելուց հետո տապալել է դևերին, որոնք իրենց մտրգարելություններն էին քարոզում հարևան տաճարներում: Դեռ ավելին. պնդում են, որ խորանը, որտեղ Նոյը կատարել է իր առաջին զոհաբերությունը՝ տապանից դուրս գալուց հետո, վեր է խոյացել նույն այն տեղում, որը զբաղեցնում է այդ հրաշագործ քարը:

Այն, ինչը տվեց այս վանքին «Երեք եկեղեցի» անվանումը, երկու ժամատների հարևանությունն է, որոնք գտնվում են նրանից ոչ հեռու, մեկը՝ աջ, մյուսը՝ ձախ կողմում: Առաջինը նվիրված է Սուրբ Գայանեին, իսկ երկրորդը՝ Սուրբ Հռիփսիմեին: Նրանք հռոմեացի երկու կույսեր են, ովքեր, ինչպես պատմում են, փախել էին Հայաստան¹⁶ իններորդ հետապնդման ժամանակ և տանջամահ արվել նույն տեղում, որտեղ հետագայում կառուցվել են այս ժամատները: Երկար ժամանակ է, սակայն, որ դրանք լքված են, և միայն սրանց փլատակներից կարելի է եզրակացնել, որ գո-

յություն են ունեցել: Ինչ վերաբերում է այս վանքին, դա Հայաստանի կաթողիկոսի սովորական մատավայրն է: Նրան թույլատրվում է բացակայել այնտեղից միայն իր պաշտոնի հետ կապված առիթներով. սակայն միշտ չէ, որ այս օրերը պահպանվում է ամբողջ խստությամբ:

Հայոց կաթողիկոսն իր ենթակայության տակ ունի մոտ քսան եպիսկոպոսներ, որոնք մեծամասնությամբ վանահայրեր են: Վանական միաբանության եպիսկոպոսները քարոզում են մատած՝ օգտագործելով հովվական զավագան, որով տարբերվում են մյուսներից: Հայերի համար նրանք համարվում են ամենակրթվածները, ինչը չի ենթադրում մեծ գիտելիքներ, քանզի նրանք կթվան շատ տգետ՝ համեմատած մեր եկեղեցականներից սակավ կրթվածների հետ¹⁷: Բացի դրանից՝ հայերի միջավայրում վաճառվում են եկեղեցական բոլոր աստիճանները. եպիսկոպոսները կաթողիկոսից զմում են իրենց պաշտոնը, նույն կաթողիկոսը զմում է իր պաշտոնը մահմեդականներից, ինչի մասին արդեն ասել են այլ տեղում¹⁸: Այս երկրի բոլոր աշխարհիկ քահանաները ամուսնացած են կամ կարող են ամուսնանալ՝ ինչպես աշխարհիկ ժողովուրդը: Նրանց արգելված է պատարագ անել իրենց ամուսնության միայն առաջին յոթ օրերին և տեսնել իրենց կնոջը՝ ամուսնությունից յոթ օր շուտ: Այդ արգելքը, սակայն, միայն մեկ անգամ է գործում:

Ինչ վերաբերում է վանահայրերին, ապա նրանք պահպանում են իրենց կուսակրոնությունը, ինչպես մեզ մոտ, և ավելի շատ են սահմանափակված եկեղեցական ծիսակատարությունների կատարման մեջ, քանի որ դրանք կապված են միայն պատարագ անելու հետ, և մնացած ամեն ինչ նրանց արգելված է: Նրանց պապաշխարության տևողությունը ավելի երկար է, քան Եվրոպայում, և ոմանք ձեռնադրվում են մինչև ութ կամ ինը տարի վարժությունից հետո, ինչը նրանց ազատում է առանց կոշումի մարդկանց ընդունելու վտանգից: Երբ այդ կրոնավորներից մեկը դառնում է քահանա, նրան 40 օրով պահում են վանքի խուցում¹⁹, որտեղ մա չի առնչվում ոչ մեկի հետ, նույնիսկ զերծ է մնում խստակեցությամբ օրվա լուսից և ստիպված է անցկացնել այդ ժամանակը պահքով և աղոթքներով: Քառասնօրյա այդ ընթացքին ետևում է երկու տարվա ինքնազսպում²⁰, որից հետո կարող է ուտել միս և ամեն ինչում հետևել իր հոգևոր եղբայրներին: Մոռացա ասել, որ երբ նրանք դառնում են դպիր, նրանց մագերը կտրում են խաչածև, երբ դրանք աճում են, նորից են կտրվում, բայց թափ ձևով, որը պետք է պահպանեն միշտ, ինչպես ընդունված է մեզանում: Յուրահատուկ է, որ այդ թագը ընդհանուր է բոլոր հայերի համար: Բոլորը՝ ինչպես եկեղեցու սպասավորները, այնպես էլ աշխարհականները, այն օգտագործում են ներկայացնելու համար փշոտ թագը, որը դրել են Տիրոջ գլխին՝ համոզված լինելով, որ այդ արտաքին նշանը ամենաէականներից է քրիստոնեության մեջ:

Մնացած բաներում այս ժողովուրդների²¹ կրոնը կայանում է միայն առօրյա գործողություններում. երեխա հասակից նրանց սովորեցնում են խաչակնքել, Քրիստոսի անունը տալ և պահք պահել: Դրանով է սահմանափակվում ամեն ինչ, և իրենք հավատում են, որ դա բավական է: Հայեցա-

կարգի բոլոր գլխավոր դրույթները և իսկական բարեպաշտության արարողակարգը նրանց անձանք են՝ բացառությամբ եկեղեցի այցելելուց²², երբ հասնում են համապատասխան տարիքի: Նրանց պահքերը շատ երկար են և հաճախակի՝ ընդգրկելով տարվա երեք քառորդից ավելին: Բացի դրանից՝ այնքան խիստ են, որ չեն հասկանում՝ ինչպես կարելի է դիմանալ դրանց: Հայաստանում վանքերում պահքի մեջ լինել նշանակում է չուտել ամբողջ օրը մինչև արևամուտը, զսպել մսեղեն, ձկնեղեն, կաթնեղեն ուտելուց և զինի խմելուց: Այս վերջինը ոչ միշտ է պահպանվում ամբողջ խստությամբ, բայց մյուս ուտեստների գործածման կարգը երբեք չի խախտվում: Դեռ ավելին. հազվագյուտ է պատահում, որ հայը հրաժարվի իր կրոնից: Այս ազգը, մույնիսկ մահմեդականների ստրուկ լինելով և այդ իշխանագործ միապետերի կողմից վատ վերաբերմունքի արժանանալով, երբեք չի կրոնափոխվել՝ նրանց կրոնը պահպանվել է 12 դարերի ընթացքում: Նրանք մատուցում են պատարագը ժողովրդական լեզվով (գրաբարով — Հ.Ս.), ու երբ տրվում է հաղորդությունը, բոլորն նա ստանում են հավատարապես՝ եկեղեցականները, աշխարհականները և դեռ երեխաները, բոլորն օրհնված մաս (հաց — Հ.Ս.) են ուտում և խմում են մույն սքիհից:

Հայերի և մեր պաշտամունքների միջև առկա տարբերություններից է հացի տեսակը և ջրի և զինու խառնուրդը՝ սքիհի օրհնությունում²³: Օրհնության համար հայերն օգտագործում են բաղարջ հացը և օրհնում են մաքուր զինին, սակայն էապես ավելի շատ են տարբերվում մեզանից այլ սկզբունքներով, որոնք բաժանում են հունական եկեղեցին լատինականից: Այդ հոգվածների առնչությամբ շատ քիչ են այն հոգևորականները, որոնք կարող են իմաստավորել այն ամենը, ինչին հավատում են կամ դադարում են հավատալուց: Նրանք ներփակված շարունակում են իրենց մախորդների վարդապետությունը և ավելի քիչ են պատրաստ հեռանալու դրանից՝ որքան քիչ զիտեն, և ոչ էլ նա ուսումնասիրում են: Նրանց շատ դժվար է ապացուցել մի կարծիքի անարժանահավատությունը, քանզի թույլ չեն տալիս, որ դա իրենց բացատրեն, ոչ էլ առարկեն:

Ինչ վերաբերում է հայ հոգևորականության եկամտունեին, դրանք շատ են աճել՝ հիմնականում առաջանալով սուրբ մեռոնի վաճառքից: Այդ երկրում մեռոնը օգտագործվում է հոգու ամեն տեսակի հիվանդություններն ապաքինելու համար, որովհետև կարծում են, որ դա բուժման ամենաարդյունավետ միջոցն է: Առաջնորդվելով հաստատված և այդ վանականների կողմից մշտապես տարածված տվյալ կարծիքով՝ շատ մեծ է օրհնված մեռոնի վաճառքը: Պատրիարքն այն վաճառում է եպիսկոպոսներին, նրանք՝ քահանաներին, իսկ վերջիններս էլ վերավաճառում են ժողովրդին:

Արդեն ասացի, որ Հայաստանում կան բազմաթիվ մենաստաններ, որոնք ետևում են Սուրբ Բարսեղի կարգունկանմին²⁴, որն ավելի տարածված է Արևելքում, քան Սուրբ Բենիտայինը՝ Արևմուտքում: Այդ մենաստանները իրենց հարստությամբ շատ բանով չեն նմանվում Եվրոպայի մենաստաններին, բայց մնացած ամեն ինչում մահմեդականները նրանց ազատ են թողնում՝ իրենց գործելակերպի կատարման և մույնիսկ իրենց գույքի

ազատ տնօրինման հարցում:

Նույնամանակ ազատություն ունեն այս երկրի քրիստոնյաները իրենց կրոնը դավանելու մեջ: Մահմեդականները, զբաղված իրենց կրոնով և իրենց գործերով, չեն մտահոգվում մնացածների պաշտամունքով²⁵: Հայ վանականները վարում են ավելի դաժան կյանք. նրանց պահքը և ապաշխարանքը շատ խիստ են և բացառությամբ Տրապի (շատ խիստ կրոնական հաստատություն, որը պատկանում է Միստերականների միաբանությանը՝ հիմնված Ֆրանսիայում 1140թ. — Հ.Մ.) կրոնավորներից ոչ ոք այլևս չի կարող մրցակցել այս վանականների հետ մարմնի մեղմելու հարցում: Այս ազգի գլխավոր ուխտավայրերից մեկը մի վանք է, որը կոչվում է Առաքելոց: Նա գտնվում է մի լեռան լանջին, որտեղ, ասում են, հանգրվանել է Նոյի տապանը: Հայերը հավատում են, որ նույն այդ տեղում նախահայրը հաստատել է իր առաջին կացարանը և կատարել իր առաջին գոհաբերությունը ջրհեղեղից հետո: Այնպես որ Հայաստանում կան երեք-չորս վայրեր, որոնք վիճարկում են այս պատիվը: Ավելացնում են, որ այդ վայրում գտնվում են Սուրբ Անդրեաս և Սուրբ Մատթեոս առաքյալների մարմինները, և որ այդ սուրբ ավետարանիչի գանգը գտնվում է վանքի եկեղեցում²⁶: Ես չկարողացա ստուգել այդ պնդումներից ոչ մեկը: Բայց ստույգը նա է, որ այս ժողովուրդների բարեպաշտությունը՝ այդ սրբավայրի հանդեպ չափազանցված է և նրանց համար դա Սուրբ հողի պես բան է:

Ինչ վերաբերում է հարևան լեռանը, հայերը և պարսիկները կոչում են Մասիս: Առաջիններն այդ անունը վերագրում են Արամի Մաս կամ Մսեչ գավակին²⁷, որոնց, ինչպես ասում են, հետնորդներն են իրենք: Երկրորդները նրան տալիս են այլ անուն, որը նշանակում է Նոյան լեռ, և բացի դրանից՝ կոչում են Սաադ Թոփուզ²⁸, այլ կերպ երջանիկ վայր նկատի ունենալով, որ այդ լեռան վրա ջրհեղեղից հետո հանգրվանել է Նոյան տապանը²⁹: Հայերը հավանում են, որ այդ հրաշալի նավը դեռ գտնվում է լեռան գագաթին՝ ավելացնելով, որ Տերը կամխել է, որ մոտենան այդ վայրին: Իրոք, շատ դժվար կլիներ որևէ մեկին հասնել այնտեղ, քանի որ բնական դժվարությունները, առանց որևէ հրաշքի, անհաղթահարելի են: Այս լեռը ծածկված է մշտական ձյունով, որ երբեք չի հալչում, և որի առաջին շերտերը հնարավոր է, որ լինեն այնքան հիմ, որքան ջրհեղեղից հետո առաջին տարում: Սուրբ գիրքը չի տալիս այդ լեռան սեփական անունը՝ հիշատակելով միայն, որ տապանը հանգրվանեց Արարատ լեռան վրա³⁰: Լավագույն թարգմանիչները միակարծիք են, որ Արարատը Հայաստանն է:

Եթե հավատանք Հովսեփի (Ֆլավիոս — Հ.Մ.) պատմիչին, իր ժամանակ երևացել են տապանի մնացորդները, և որպես բալասան վերցրել են վաշին, որով դրանք ծածկված են եղել: Այս փաստը հակասում է հայերի կարծիքին, որոնք որպես ապացույց բերում են մի փաստ. ասում են, իբր Էջմիածնից Հակոբ անունով մի վանական, որը հետո դարձել է Նիսիբեի (Մծբինի — Հ.Մ.) եպիսկոպոսը, որոշել է բարձրանալ մինչև լեռան գագաթը՝ նույնիսկ կյանքի գնով: Առանց դժվարության հասել է մինչև կեսը և կարծել, որ կկարողանա գնալ առաջ: Եվ չնայած որ շատ է առաջացել, սակայն լու-

սաբացին միշտ գտնվել է նույն տեղում, որտեղից մի օր առաջ ճամփա էր ընկել: Վերջապես Աստված, ի պարզևատրումն նրա համառությանը, հրեշտակի միջոցով նրան ուղարկել է տապանի մի բեկոր³¹: հաղորդելով, որ հրաժարվի այդ մտադրությունից, որը դեմ էր իր կամքին, և հետևաբար, վեր՝ մարդկային ուժից: Ելնելով տեսածիցս՝ կարծում եմ, որ չկա հրեշտակի անհրաժեշտություն՝ խոչընդոտելու մարդկանց՝ հասնելու այդ սարսափելի լեռան գագաթը, ավելի շուտ կարծում եմ, որ անհրաժեշտ է նրա օգնությունը՝ նրանց այնտեղ օղով փոխադրելու համար:

Հայաստանը բերքառատ երկիր է և, սովորաբար, շատ հաճելի: Չմայած օդը ծանր է, բայց՝ առողջարար: Չմեռը երկար է և սաստիկ: Չյունը շատ հաճախ է գալիս և զգալի, քանի որ ծնունդ մշտապես ձյունով ծածկվում են բոլոր դաշտերը³²: Այդ ճերմակությունից արևի ճառագայթները արտացոլվում և ամբողջ օրը շլացնում են ճամփորդներին, որը շատ է թուլացնում տեսողությունը: Որպեսզի պաշտպանվեն դրանից, բնակիչները աչքերին կանաչ կամ սև մետաքսե շղարշ են գցում: Լուրջ անհարմարություն է ճամփորդել այս երկրում. երբ երկու ճամփորդ հանդիպում են, անհրաժեշտ է վիճարկել անցումը, քանի որ արահետները մեղ են և երկու ձի դեմ առ դեմ չեն կարող անցնել: Եթե նրանք ուժերով հավասարագոր են, ապա գործի են դնում ձեռքերը, և ամեն դեպքում ամենաթույլը կամ վախկոտը պետք է ձյունը մետվի, որպեսզի անցումն ազատի մյուսի համար: Չմեռվա դաժանությունը ստիպում է հայերին սաստկացող ցրտերից հետո թաղելու իրենց խաղողի որթերը մինչև գարուն³³: Գիտեք, որ Նոյն առաջինն է, որ մշակել է խաղողը, և հայերը հավակնում են, որ այդ առաջին փորձը կատարվել է իրենց երկրում, և նույնիսկ ցույց են տալիս տեղը՝ Իրիվանի շրջակայքում: Այս տարածքում ստացվող գինին գերազանց է, և նույնը կարելի է ասել ամբողջ Հայաստանի մասին: Հողը բարեբեր է, կան ամեն տեսակի մրգեր, որոնք անհրաժեշտ են բնակիչների գոյության համար: Եթե հողը լավ մշակվեր, կարելի կլիներ ավելի առատ բերք ստանալ, սակայն լավ մշակման բացակայությունը չի խանգարում, որ մթերքները այնտեղ շատ էժան արժենան: Որսը և ձկնորսությունն այնքան առատ են, որքան երկրի մրգերը: Հարևան շրջաններում գլխավորապես հայտնի են Իրիվան լճի³⁴ կարմրախայտերը և ծածանները. կան ծածաններ, որոնք մինչև երեք ոտնաչափ երկարություն ունեն: Սի խոսքով՝ Հայաստանը Ասիայի լավագույն մահանգներից մեկն է: Աշխարհի այս մասը, որը եղել է ամենաառատ շրջաններից՝ գլխավորապես այն երկիրների, որոնք մարդկության օրրանն են, ներկայումս արդեն շատ ամայացված է. նրա ներկայիս աղքատությունը կարծես թե բացահայտում է իր մախկին ճոխությունը կամ, ավելի ճիշտ, ոչնչացման վիճակը, որում գտնվում է: Ասիան կարելի է համեմատել մի ծերունի հետ, որն իր երիտասարդության տարիներին ինչացնում էր իր ուժով և ամբողջամբ, բայց հիմա արդեն շատ թուլացած է: Մարերի մախկին երկիրը, ուր շուտով կգանք, չի գտնվում ավելի ծաղկում վիճակում, եթե հավատանք մեր վրացուն: Չեմ ուշացնի, սակայն, տեղյակ պահելու ձեզ նրա մասին, ինչ ինքս տեսա:

**PEDRO ESTALA AND HIS TRANSLATION OF
"THE WORLD TRAVELLER"**

In 1795-1805 Abbot Pedro Estala published a collection of traveling under the title "The World Traveler or Acquaintance of Old and New Worlds". Pedro Estala was not only a professor of Greek language but also a master of numerous languages. At first his translations were perceived as the simple translation of "Le Voyageur français o Connaissance de l'ancien et du nouveau monde" by Abbot Joseph de Laporte (1719-1779) (the first 4 volumes), but later that point of view was denied, as Pedro Estala, considering it very superficial, continued translating other authors' works (those of the best travelers, as he considered) with his own corrections and changes and as a result published them in 43 volumes. The second volume of the mentioned publication covers materials about Armenia and its neighboring countries. We present only the translation of the chapter concerning Armenia.

Speaking about the contents of the book it should be noted that it covers valuable and interesting information about Armenia of the XVth and the XVIth centuries.

ՇԱՆՈՒԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Ըստ աստվածաշնչային առասպելի:
2. Այստեղ լիովին հետևում է Մ. Խորենացուն (գիրք Ա, գլ. ԺԵ):
3. Հետևում է հունահռոմեական հեղինակներին: Հայաստանի Մեծ և Փոքր Հայքերի բաժանումը տեղի է ունեցել Գավգամելայի (մ.թ.ա. 333 թ.) ճակատամարտից հետո կամ նրանից մի քիչ առաջ:
4. Բարձր Հայքը Պարսկաստանի մեջ չի մտել:
5. Հեղինակի շարադրանքը համահունչ է Ա. Դավրիժեցու հաղորդած տեղեկություններին:
6. Տարօրինակ է այս տեղեկությունը, որ քաղաքն ունի հազիվ 20 տուն. թերևս պետք է լինի 200:
7. Պարզապես սխալ է, քանզի Նախիջևանը Արտաշատը չէ, այլ՝ անտիկ հեղինակների Naxosana-ն:
8. Այս դեպքում հեղինակը Բարձր Հայք է կոչում Արարատը:
9. Գնալից տարածում ստացած այն կարծիքին, որ Հայաստանում կանանց մեծաստաններ (կուսանոցներ) իբր չեն եղել, ի թիվս այլ վկայությունների ու նկարագրությունների, այս տեղեկությունը ևս խոսում է դրանց գոյության օգտին:
10. Քառասնակն, որի աղբյուրների ջրերը Երևանի բնակիչները այսօր էլ օգտագործում են որպես խմելու ջուր:
11. Տրված թիվը չի համապատասխանում լճի իրական շրջագծին, մա ամհամեմատ մեծ է:
12. Հեղինակն ի նկատի ունի Սևանա լիճը:
13. Կղզին գտնվել է Սևանի ափից ոչ շատ հեռու և ոչ թե կենտրոնում: Ներկայումս լճի հայելու կրճատման հետևանքով մա վերածվել է թերակղզու:
14. Այս տեղեկությունը ևս հավաստում է կուսանոցների գոյությունը ու չմիջնադարյան Հայաստանում:
15. Անտարակույս օգտվել է Ագանթագեղոսի տեղեկություններից:
16. Հեղինակը հետևում է Ագանթագեղոսի պատմությանը կամ էլ տվյալներ է քաղում Ժողովրդական բանավոր գրույցներից:
17. Դարեր շարունակ գտնվելով օտարերկրյա լծի տակ, ենթարկվելով հալածանքների և չունենալով զարգանալու իրական հնարավորություններ՝ այնքան էր իջել հայ հոգևորականների կրթական մակարդակը, որ տվյալ համեմատությունը դժբախտաբար

- ճշմարտություն է, սակայն մեղադրանքները՝ ոչ տեղին:
18. Մուլն փաստը ամենևին չի նսեմացնում հայոց եկեղեցու դերը մեր ժողովրդի պատմության մեջ, քանզի՝ հարկադրված լինելով հատուցելու մահմեդականներին, պաշտոնը զբաղեցնելու համար, հոգևորականները ստիպված են եղել գումարներ հավաքելու:
 19. Խոսքը վերաբերվում է ձեռնադրությունից հետո 40 օրյա պահքին. քոլոր հոգևորականներն անցկացնում են պահքը խիստ վանական վիճակում:
 20. Չեմնադրության քառասունրից հետո վանքերում կարգ կար, որ մորենձա կուսակցությունը երկու տարի մանդնից է որոշ ազատություններից հրաժարվում էր հոժարակամ:
 21. Անդուշտ առաջին հերթին հայերին է վերաբերում, քայց տարածվում է նաև Արևելքի մնացած քրիստոնյա ժողովուրդների վրա:
 22. Հեղինակը չի ցանկացել տեսնել, որ կարող են գոյություն ունենալ եկրոպական կաթոլիկ քարքերից զատ քարքեր:
 23. Խոսքը վերաբերում է ծիսական տարբերություններին:
 24. Մ. Բարսեղի կարգուկանոնին և աստվածաբանական սկզբունքներին կամ հայացքներին հետևել ենք մենք և Արևելքի եկեղեցիները, իսկ Մ. Բենիտոյի հետևորդներն եղել են եկրոպացիները՝ հիմնականում կաթոլիկները:
 25. Պարզապես Պարսկաստանը և Օսմանյան կայսրությունը կրոնապետական տիրություններ են եղել և՛ հարկերով կողոպտելով իրենց հպատակ այլազգիներին, թույլ են տվել նրանց իրենց մերքին հարցերում որոշ ինքնավարություն ունենալու: Դա այսպես կոչված միլիների օրենքն էր:
 26. Խոսքը պատմական Հայաստանի՝ ներկայումս Լեռնային Ղարաբաղի Վանք գյուղի հեկեղեցու մասին է:
 27. Տե՛ս Խորենացու տեղեկությունը Մասիսի մասին:
 28. Նրևանի նահանգը կոչվել է Գուքուր-Աաաղ՝ մահմեդական կառավարիչներից մեկի անունով: Նվ քանի որ երկրամասը կոչվում էր Գուքուր-Մաաղ կամ պարզապես Աաաղ, ապա լեռն էլ կոչվել է Մաաղ-Թոփուզ, այսինքն՝ Մաաղի գագաթ: Հայերը երկրամասը կոչել են Միաթափոս:
 29. Նոյյան տապանի պատմությունը ժամանակի ընթացքում աստիճանաբար կապվել է Մասիսի հետ, չնայած որ ըստ սեպագիր և այլ աղբյուրների նա Հարավային Հայաստանի Քարդու - Արարատ լեռն է:
 30. Աստվածաշնչում ասվում է, որ Նոյյան տապանը կանգ է առել Արարատի լեռների վրա:
 31. Տե՛ս Փավստոս Բուզանդի տեղեկությունը Հակոբ Մծբնացի եպիսկոպոսի կողմից տապանի մի մասունքը ձեռք բերելու մասին (Երրորդ դար., գլ. Ժ):
 32. Հնուց ի վեր Հայաստանը հռչակված է եղել իր ցրտաշունչ ձմեռներով:
 33. Խաղողը թաղում են, որպեսզի չցրտահարվի:
 34. Կարելի է հասկանալ որպես Երկայն լիճ, սակայն, ամեն ինչից դատելով հազիվ թե տեղեկությունը վերաբերվի Սևանին: Հնարավոր է, որ դա ներկայումս Ալանյիճ կոչվող Միծամորի լիճն է, որ մահմեդական բնակչությունը կոչում էր Այդու լիճ: